

A man and a woman are shown from behind, embracing on a grassy hillside. The man is wearing a light-colored, short-sleeved, vertically striped shirt and dark trousers. The woman is wearing a light-colored, patterned dress. They are looking out over a valley with rolling hills and a body of water in the distance. The sky is filled with soft, white clouds, and two biplanes are visible flying in the upper left and right portions of the sky. The overall color palette is muted, with a lot of greens, blues, and greys.

Onze
**DONKERSTE
NACHT**

*van de
auteur van*
EEN TIJD OM
NOOIT TE
VERGETEN

JENNIFER ROBSON

1

28 oktober 1942

Het was al lang tijd om naar huis te gaan. Met hulp van Sandro, de aardigste van de portiers van het Casa di Riposo, had Antonina haar moeder in een stoel weten te krijgen – die bij het raam, de comfortabele stoel die ze van thuis hadden meegenomen. Ze was de tijd doorgekomen met het borstelen van Mama's haar en vertellen wat ze beneden op de *piazza* kon zien. Ze wist dat haar moeder haar hoorde en begreep. Had ze haar hoofd niet omgedraaid toen ze bij binnenkomst Antonina's stem hoorde? En hield ze haar niet stevig vast met haar goede hand, en kneep ze niet in haar hand als haar dochter fluisterde dat ze van haar hield? Papa was bovendien de beste dokter in Venetië en hij wist zeker dat Mama hen begreep. Daarom was het des te belangrijker dat ze zo veel mogelijk uren aan haar bed zat.

Maar de *campanile* van San Geremia had net vijf uur geslagen en Papa zou thuis op haar zitten te wachten. Bovendien was het niet veilig om in het donker alleen buiten te zijn, nu niet meer.

'Ik moet naar huis om Marta met het eten te helpen, en u weet als ik er niet ben om hem eraan te herinneren dat hij moet eten, Papa blijft lezen totdat hij aan zijn bureau in slaap valt. Zal ik u weer terug in bed helpen? Of wilt u hier blijven zitten totdat ze het eten komen brengen?'

Mama knikte – de beweging zo vluchtig dat iedereen die gemist zou hebben, en toen Antonina zich vooroverboog om haar een zoen op de wang te geven, sloot ze haar ogen

en hief haar gezicht – nog zo glad, zo mooi – omhoog naar de laatste zonnestralen.

‘Ik kom morgenochtend weer terug. Probeer uw avondeten op te eten als ze het komen brengen, goed?’

De reis naar huis ging over de piazza, waar het nog steeds druk was, door de schemerige Sottoportego de Gheto Nova, en de trappen van de brug op en af. Dan een scherpe bocht in een smalle, donkere *calle*, en nog een, en dan eindelijk, hoog uitstekend boven het donkere water van de Rio del Gheto, stond daar hun smalle huis. Het zag eruit alsof de bouwer het bijna vergeten was neer te zetten. De gevel was een lappendeken van afbladderend, okerkleurig pleisterwerk en roze bakstenen. Het huisnummer was lang geleden verbleekt, maar ze hadden nooit de noodzaak gevoeld het opnieuw te verven. Iedereen wist dat ze maar op de groene deur hoefden te kloppen en dokter Mazin zou komen, hoe vroeg of laat het ook was.

Ze rende de trap op, haar schoenen knerpten op het pas gedweilde bordes, en door de gang naar haar vaders studeerkamer. Toen ze stemmen hoorde, stond ze abrupt stil. Misschien zat hij te praten met een patiënt, of moest hij iets belangrijks opschrijven. Vanaf de tijd dat ze oud genoeg was om te kunnen lopen, had ze geleerd dat ze nooit zomaar mocht komen binnenstormen.

Ze klopte twee keer en wachtte tot de stemmen verstomden. ‘Papa?’

‘Binnen,’ klonk het antwoord, en ze deed de deur open en zag dat haar vader niet aan zijn bureau zat, maar aan de tafel voor het raam. Naast hem zat een van zijn oudste vrienden.

‘Pastoor Bernardi! Papa had me niet verteld dat u langskwam – het is al maanden geleden.’

Hij stond op, een beetje houterig, en schudde haar de hand. ‘Ik weet het, lieverd, en het spijt me. Je vader vertelde me dat je bij je moeder op bezoek bent geweest. Hoe gaat het met haar?’

‘Hetzelfde als altijd, denk ik, maar ze is in ieder geval gelukkig. Tenminste, dat hoop ik. En met u?’

‘Het gaat best. Moe van het reizen, en ik verlang naar mijn eigen bed, maar erger is het niet.’

‘Ik ben blij dat te horen. Heeft Marta u niets aangeboden?’ vroeg ze plichtsgetrouw, hoewel ze betwijfelde of ze nog iets in huis hadden wat het waard was met gasten gedeeld te worden.

‘Ik ben nog maar net gearriveerd, en je weet hoe je vader en ik zijn als we aan de praat raken. Maar wacht even – ik heb iets voor je.’

Hij stak zijn hand uit naar de overjas die over de rugleuning van zijn stoel hing, trok die op schoot zodat hij in de zakken kon voelen, en haalde er even later een klein pakje uit, dat in een stuk krant gewikkeld was. Een onmogelijk heerlijke geur vulde het vertrek. ‘Van vrienden uit het buitenland,’ legde hij uit.

‘Koffie. O, mijnheer pastoor. Wat aardig van u. Ik zal onze *caffettiera* tevoorschijn halen, ik ben zo terug.’

Ze stond op een stoel op een van de bovenste planken van de voorraadkast te rommelen, toen Marta verscheen.

‘Wat doe je daar?’

‘Ik zoek het koffieapparaat. Pastoor Bernardi is op bezoek. We hebben sinds zijn laatste bezoek geen koffie meer gedronken, en dat was maanden geleden.’

Marta zuchtte. Haar zuchten waren altijd langgerekt en treurig, en trilden van wrevel. ‘De mensen zullen erover kletsen. Een katholieke pastoor, nota bene, die hier op bezoek komt. Dat je vader de man kent is al vreemd.’

‘Hij is al jaren een patiënt van Papa, en bovendien zijn vriend. En er lopen bij Papa altijd mensen af en aan. Ik denk dat het niemand iets kan schelen.’

Haar protest was een formaliteit, want het bezoek van pastoor Bernardi zou wel degelijk worden opgemerkt en besproken door iedereen die ze kenden. Als ze ergens

anders hadden gewoond, zou het niemand iets hebben kunnen schelen, maar hier in het *gheto* deden de mensen niets liever dan zich bemoeien met andermans zaken. Het agnosticisme van haar vader, evenals zijn vastbeslotenheid om zich te laten leiden door de wetenschap in plaats van het geloof, waren al sinds lange tijd een dankbaar onderwerp voor geroddel.

Haar vingers raakten het verweerde aluminium van de caffettiera, stoffig van het lange staan, en ze haalde hem uit zijn schuilplaats tevoorschijn. ‘Waar is de koffiemolen?’

‘In het kastje ernaast.’

‘Hebben we suiker voor de koffie?’

‘Nog een klein beetje. Als je vader de moeite had genomen me te vertellen dat hij bezoek verwachtte, zou ik mijn *zaeti* gemaakt hebben. Nu is het zijn eigen schuld,’ mopperde Marta.

Hoe verrukkelijk de *zaeti* ook waren, Marta had de koekjes toch nooit kunnen maken. Er was nauwelijks nog bloem in de voorraadkast, geen rozijnen, nog maar net genoeg suiker om de koffie te zoeten, en ze hadden in geen maanden een vers ei gezien. Maar als ze daarop wees, zou er alleen nog maar meer gezocht worden.

Antonina spoelde de koffiepote uit en begon een klein handjevol bonen te malen, kostbaar en zeldzaam alsof ze verguld waren. Toen ze elk kruimeltje uit het laatje van de koffiemolen had geveegd, was er net genoeg koffie voor twee kleine kopjes, voor elk niet meer dan een flinke slok. Ze zou het koffiedik hergebruiken voor haar en Marta, want zelfs verdunde koffie smaakte beter dan de *caffè d’orzo* van geroosterde gerst, waarvan sommigen zichzelf voorhielden dat het net zo lekker was als echte koffie.

Maar voor nu nam ze genoegen met de geur van de vers gebrouwen koffie. Ze schonk het in de sierlijk gedecoreerde porseleinen kopjes die haar ouders tijdens hun huwelijksreis in Florence hadden gekocht. Die zette ze samen met de

suikerpot op een dienblad en ze liep haastig terug naar haar vaders studeerkamer. De geur was tenslotte het lekkerste aan koffie. En het rook alleen maar zo aanlokkelijk omdat ze honger had. Als ze eenmaal gegeten had, zou het haar niet meer zo opvallen.

De mannen waren zo in hun gesprek verdiept dat ze niet opkeken toen ze binnenkwam, en het was niet gepast hen te onderbreken. Dus ze deed suiker in de koffie, zette de kopjes binnen handbereik en ging zitten in een stoel, precies dezelfde als die haar moeder in de *casa* had.

Haar vader glimlachte vluchtig naar haar en dronk zijn koffie waarderend op, maar zijn aandacht bleef op zijn vriend gericht.

‘Dichter dan deze stad, deze luttele eilandjes, komen we als Joden in Europa niet bij het beloofde land. We wonen hier al eeuwen zonder dat we worden lastiggevallen, maar jij stelt voor dat we hier weggaan. En waarvoor?’ vroeg haar vader, terwijl hij zijn stem verhief. ‘Voor het dubieuze welkom dat de Spanjaarden ons misschien geven? Een wanhopige tocht door de bergen, en dan teruggestuurd worden door de Zwitsers?’

‘Als je naar me geluisterd had toen ze je verboden nog naar je werk te komen, je beroep uit te oefenen –’

‘Ik hoor nergens anders thuis. Ik ben net zo Italiaans als jij. Ik spreek geen andere taal. Wat moet er van mij worden – van mijn familie? Mijn patiënten? En de fascisten hebben geen maatregelen tegen ons getroffen die buiten de rassenwetten om gaan.’

‘Je spreekt over die wetten alsof je die zou mogen verwachten binnen de grenzen van een normale beschaving, maar ze hebben jou en elke Jood die ik ken het beroep ontnomen. Nee – je hoeft niet zo naar me te fronsen. Je weet toch wat ze gedaan hebben met onze geliefde dokter Jono. De man is diep in de zeventig, is jaren geleden met pensioen gegaan, maar toch hebben ze zijn naam uit

het artsenregister geschraapt. Zijn hoogleraarschap aan de universiteit – ook weg. Hij heeft nu alleen nog het presidentschap van jullie Joodse gemeenschap over, en dat is niet veel meer dan een formaliteit.’

‘Die wetten zijn verderfelijk, daarover zijn we het eens, Giulio, mijn waarde. Maar ik heb een manier gevonden om te leven, zoals we dat altijd hebben gedaan.’ Haar vader leunde voorover, zijn handen zo stijf in elkaar geslagen dat zijn vingertoppen wit geworden waren, en hij ging veel zachter praten. ‘Je weet dat het tij aan het keren is. Dat is begonnen bij de nederlaag bij El Alamein.’

‘Als het tij inderdaad keert, gaat het veel te langzaam naar mijn zin. En ondertussen wordt *Il Duce* zwakker, de Duitsers steeds brutaler en wij wachten tot de strop wordt dichtgetrokken. En dat gaat onherroepelijk gebeuren, want het is slechts een kwestie van tijd voordat ze hier de macht grijpen. Net zoals dat in Oostenrijk is gebeurd. En in de rest van Europa ook. En wat dan?’ vroeg pastoor Bernardi, zijn altijd vriendelijke stem nu scherp en ernstig. ‘Denk je eens in: stel dat ze hier de macht hebben. Wat zou hen er dan van weerhouden jou op te pakken, precies zoals ze doen met de Joden in Duitsland, Polen, Frankrijk –’

‘En als ik met Antonina vertrek en de reis naar Zwitserland maak, wat zou er dan met mijn Devora gebeuren? Zij kan niet reizen, dat weet je. En je weet dat ik haar niet achterlaat, zolang ik leef. Het is al erg genoeg dat ze nu in dat verzorgingstehuis moet wonen.’

Haar vader trok de bril van zijn neus en begon die met een verfrommelde zakdoek schoon te wrijven. Door de manier waarop hij zijn lippen opeenperste en met zijn vingers in zijn neusbrug kneep, wist Antonina dat hij vocht tegen de tranen. Net als altijd als hij over haar moeder praatte, over de beroerte die haar zo verzwakt had, en de onmogelijke beslissing eerder dat jaar om haar naar het verzorgingstehuis te verhuizen.

Ze bedacht dat het goed was dat ze zichzelf geen koffie had toegestaan, want zelfs het idee al dat ze haar moeder in de steek zouden laten, deed een brok in haar keel verschijnen en haar maag omdraaien.

Haar vader zag meteen dat ze van streek raakte. ‘Kijk maar niet zo geschrokken. We zitten hier veilig. Toch?’ vroeg hij aan pastoor Bernardi, en Antonina leek te zien dat er een soort waarschuwing in zijn ogen lag toen hij naar zijn vriend keek. Maar waarschuwde hij hem om de waarheid te vertellen? Of om vriendelijk te zijn?

De pastoor knikte, maar zijn vriendelijke glimlach overtuigde haar niet. ‘Voorlopig wel, ja,’ zei hij. ‘Maar vergeet niet wat we –’

‘Dat vergeet ik niet,’ onderbrak haar vader hem. ‘Ik be- loof je dat ik dat niet zal vergeten.’

‘Nou, dan moest ik maar weer eens gaan. Ik was eigenlijk van plan maar heel even te blijven.’ Pastoor Bernardi stond op. Het duurde even voordat hij zijn evenwicht hervonden had en toen schudde hij haar vader de hand. ‘Dank je wel voor je gastvrijheid.’ Hij wendde zich tot Antonina, greep haar uitgestrekte hand in zijn beide handen. ‘Ik zal voor je moeder bidden, kind.’

‘Dank u, pastoor Bernardi. Ik wens u een behouden thuiskomst.’

Terwijl haar vader afscheid nam van zijn vriend, zette zij de koffiekopjes op het dienblad en ging ermee terug naar de keuken. Ze wilde ze niet aan Marta overlaten, die door de jaren heen de hele set, op drie kopjes na, had laten vallen. Ze waste en droogde ze zorgvuldig af en zette ze weg. De andere vrouw was nog steeds aan het mopperen hoe lastig het onverwachte bezoek van de pastoor was. Pas toen Marta was begonnen met koken, ging Antonina terug naar de studeerkamer.

Haar vader zat nog steeds in dezelfde stoel, en gebaarde dat ze dichterbij moest komen. ‘Kom even bij me zitten.

Vond je het fijn om pastoor Bernardi weer te zien?’

‘Natuurlijk.’

‘Ik was ook blij hem weer te zien, maar... nou ja. Het zijn moeilijke tijden, zoals je weet. Hij loopt een groot risico door hier te komen.’

‘U was eerder ook al een beetje uit uw doen. Toen ik binnenkwam met de koffie.’

‘Ja, maar dat lag niet aan hem. Je weet dat we altijd genieten van levendige discussies. Maar ik betreur het wel...’

‘Wat?’ drong ze aan, en het was onmogelijk haar angst niet te laten doorklinken in haar woorden.

Hij stak zijn hand uit en pakte de hare. Alsof haar aanwezigheid hem geruststelde. ‘Ik meende wat ik eerder zei, dat ik nergens anders thuishoor. En ik kan het verdragen, echt – de kleinering en moeilijkheden. Zolang ik mezelf maar Venetiaan mag noemen. Italiaan. Maar ik betreur wel dat jouw leven zo beperkt is geworden. Ooit hoopte ik dat je naar de universiteit had gekund.’

‘U –’ begon ze, maar de woorden bleven in haar keel steken. Ze slikte moeizaam, wachtte even, en deed nog een poging. ‘Dat hebt u nooit gezegd. Ik heb nooit geweten dat u die hoop voor me had.’

Ze werkte al jaren zijn studieboeken door, behoedzaam, zodat hij het niet zou merken. Niet omdat ze dacht dat hij het zou afkeuren. Hij was altijd trots op haar geweest, en vond niets leuker dan met haar te praten over de lessen en haar te helpen met haar huiswerk. Maar door de rassenwetten van 1938 waren zij en alle andere Joodse studenten in Italië van school gestuurd. Toen haar vader het haar had verteld, had hij moeten huilen, en dat had Antonina hem nooit eerder zien doen. Dus ze had besloten dat het veel gemakkelijker zou zijn als ze gewoon zijn boeken leende en zo veel mogelijk uit haar hoofd leerde. Als ze dan op een dag weer naar school mocht, zou ze er klaar voor zijn.

‘Natuurlijk had ik die. Nog steeds. Een slimme meid

zoals jij hoort op een universiteit. Je hoort je dagen niet te slijten in het verzorgingstehuis, of je tijd te verdoen met wachten op brood of olie, of—

‘Er zal toch zeker wel een einde komen aan de oorlog? Dan kan ik weer naar school.’

‘Misschien wel,’ gaf hij toe. ‘Of misschien... misschien kan ik je leren wat ik weet. Alsof je een van mijn studenten in Padua bent. Ik mis de lange treinreis op de lesdagen niet, maar wel mijn studenten. En ik denk dat jij een heel goede dokter zou worden. Zou je dat...?’

‘Ik zou niets liever willen,’ zei ze, terwijl ze met haar ogen knipperde. Het was dwaas om te huilen om iets leuks.

‘Onze omstandigheden vormen wel een beperking. Het zal bij lange na geen allesomvattende studie worden, maar ik kan je in ieder geval een idee geven van de studie geneeskunde. Of het bij je past.’

‘Wanneer kunnen we beginnen?’

‘Ik weet dat je al jaren in mijn boeken snuffelt, dus ik verwacht dat je al een goede start hebt gemaakt.’

‘Merkte u dat?’ vroeg ze, hoewel het haar niet had hoeven verbazen. Ze had kunnen weten dat hij dat zou opmerken.

‘Natuurlijk. En misschien had ik er iets van moeten zeggen. Je moeten aanmoedigen bij je studie. Maar... uit boeken kun je niet alles leren. Je steekt meer op door met mij mee te gaan als ik patiënten bezoek. Daar moet ik natuurlijk eerst toestemming voor vragen, maar ik denk dat de meeste van mijn patiënten je er best bij willen hebben. En ik vind het fijn om nog een extra paar handen te hebben.’

‘Dus dan kan ik kijken als u aan het werk bent?’

‘Ja. Jij kijkt mee, en dan leer je op den duur dingen op te merken. Je hoort wat ze zeggen, en dan leer je op den duur te luisteren. En dat, lieve meid, is hoe je een goede dokter wordt.’

2

11 januari 1943

Ze was vroeg naar bed gegaan, maar toen ze wakker werd van geklop op haar deur, voelde het alsof ze nog maar net in slaap gevallen was.

‘Antonina? *Signora* Mele heeft ons nodig.’

‘Ja, Papa.’

Een van de eerste dingen die ze had geleerd sinds haar vader haar meenam op visites, was dat ze meteen uit bed moest komen. Geen getreuzel onder de warme dekens – dat maakt het nog honderd keer lastiger om eruit te komen, vooral in de winter. Binnen vijf minuten stond ze aangekleed bij de deur.

Haar vader gaf haar zijn stethoscoop en thermometer, die ze in de diepste zak van haar mantel stak. De rest van zijn benodigdheden ging onder in haar breitas. ‘Wie is u komen halen?’

‘Het zoontje van haar buurvrouw. Het arme kind was helemaal verkleumd.’

Voor 1938 hadden ze een telefoon gehad. Die stond op een tafeltje op de overloop, met een pen en een schrijfblok ernaast. Toen ze tien geworden was, had haar vader gezegd dat ze oud genoeg was om de telefoon te gebruiken, en toen ze geoefend had met berichtjes opschrijven en fatsoenlijk en snel de telefoon beantwoorden, was de telefoon opnemen haar speciale taak geworden. Maar de telefoon was jaren geleden uit huis gehaald, nadat het haar vader verboden was zijn beroep uit te oefenen, en nu stond er

alleen nog een lege vaas op het tafeltje.

Het regende niet zo hard als ze had gevreesd, net genoeg om de lucht vochtig te maken en de straatstenen onder haar voeten glad. De maan stond helder boven de wolken. De luiken voor de ramen van de huizen waar ze voorbijliepen, hielden het licht van binnen niet helemaal tegen. Niemand maakte zich druk om de verduisteringsplicht. Venetië had in de oorlog veel gruwelijkheden te verduren gekregen, maar om bommen uit de lucht maakten de burgers zich de minste zorgen.

Ze liepen vooral door de smallere calles en stonden elke keer even stil om te zien of de weg veilig was. Als ze een patrouillerende politieagent tegenkwamen, wist ze wat ze moest doen, als ze het zich dan tenminste kon herinneren. Ze waren op bezoek geweest bij familie, zou haar vader zeggen, en dan zou zij knikken en Papa zou uitleggen dat ze hadden gewacht tot de regen wat minder werd, want het leek die winter onophoudelijk te regenen. En dan zouden ze hun adem inhouden en hopen dat de man die hen staande had gehouden in de stemming was om edelmoedig te zijn.

Ze spraken nooit over de vraag wat er zou gebeuren als de autoriteiten erachter kwamen dat haar vader nog steeds als dokter werkte.

Het huis van Signora Mele stond in de Gheto Vecchio, aan het einde van een doodlopende straat bij de Calle del Forno. Het was een gebouw met vier verdiepingen, een van de oudste in het *gheto*. Door de eeuwen heen was het scheef gezakt op de zanderige ondergrond. Zelfs de beroemde toren van Pisa had niet van dergelijke ongelijke verdiepingen.

Het zoontje van de buurvrouw had de deur op de klink gedaan, en hoog in een vensterbank stond een olielamp zacht te branden. Haar vader pakte de lamp in de ene hand en zijn mantel in de andere, en samen sjokten ze langzaam

omhoog naar de bovenste verdieping. Op elke overloop stonden ze even stil, tot de jicht in haar vaders voeten niet meer zo'n pijn deed. Dat was de prijs die hij moest betalen, zei hij vaak, om te wonen in de mooiste stad ter wereld.

'Ik vrees dat ik vandaag nog langzamer ben dan normaal. Een schildpad is nog sneller dan ik.'

'Ik vind het niet erg. En beter dit dan dat u straks nog meer buiten adem bent dan Signora Mele. Ik begrijp niet hoe zij al die trappen op komt.'

'Ik vermoed dat ze niet meer beneden komt. Ik weet dat Signora Spagnolo hier beneden boodschappen voor haar doet.'

'En het huishouden?' vroeg Antonina.

'We zullen zien. Maar als het in haar huis niet helemaal spic en span is, moeten we doen alsof we dat niet zien,' waarschuwde hij. 'Dan schaamt ze zich, wat de kans kleiner maakt dat ze nog eens naar me vraagt als ze zich niet lekker voelt.'

Ze klopten op haar deur en luisterden of ze voetstappen hoorden. Toen er geen geluid kwam, ging haar vader het appartement binnen. 'Signora Mele? Ik ben het, dokter Mazin. Mogen we binnenkomen?'

Van de andere kant van het appartement klonk een gesmoorde reactie – uit de slaapkamer, wist Antonina nog van haar vorige bezoek. Ze volgden hun oren en vonden Signora Mele in een rechte stoel naast haar bed, een sjaal om haar schouders geslagen. Haar blote voeten kwamen net vanonder haar nachtjapon. Haar handen omklemden de houten stoelleuning. Haar vingers hadden een blauwe zweem en Antonina hoorde bij de deur al het raspen van haar oppervlakkige ademhaling.

'Mijn lieve Signora Mele,' begon haar vader met een vaak gebruikte mengeling van warmte en bezorgdheid in zijn stem. 'Het was erg dapper van u om uit bed te komen om ons te begroeten, maar ik zou het fijner vinden om u

rustig en comfortabel in bed te zien. Mag Antonina u even helpen? Dan was ik intussen mijn handen.’

Toen zijn patiënt rechtop in bed zat, met de kussens netjes achter haar rug geschikt, onderzocht dokter Mazin haar zorgvuldig. Toen hij klaar was, stopte hij de dekens achter haar rug in. ‘We willen niet dat u kou vat. Zo. Nu geef ik u een tinctuur – dan kunt u vannacht gemakkelijker ademhalen. Antonina, breng jij het flesje even dat ik meegenomen heb?’

Signora Mele slikte het medicijn zonder protesteren, maar zelfs die kleine moeite leek haar uit te putten. ‘Wat is er aan de hand? Waarom ben ik zo moe?’

‘Uw hart is moe,’ legde hij uit. ‘Het moet harder werken dan normaal om u aan de gang te houden, en daarom voelt u zich soms licht in het hoofd.’ Hij keek haar recht in de ogen, en toen ze haar handen nerveus om de dekens klemde, legde hij zijn handen op de hare.

Hij gaf haar even de tijd om het te verwerken, en toen ze begon te huilen, bood hij haar een schone zakdoek uit zijn zak aan. ‘Ik weet dat u er liever niet aan denkt, maar ik vind toch dat u moet overwegen te verhuizen naar het *Casa di Reposo*. Daar kunt u hulp krijgen. Dan hoeft u geen energie te verspillen aan het huishouden en dat soort dingen. En het eten is er uitstekend.’

‘Maar ik woon hier al bijna vijftig jaar,’ protesteerde Signora Mele. ‘Sinds Daniele en ik getrouwd zijn.’ Er stroomden tranen over haar wangen, maar ze deed geen moeite ze weg te vegen. ‘Al mijn herinneringen liggen hier.’

‘Waar zijn uw dochters?’ vroeg Antonina’s vader.

‘Giulia zit met haar man in Oostenrijk. Ze zijn lang voor de oorlog verhuisd. Ik heb al maanden niet van haar gehoord. En mijn Emma zit in Bologna, maar zij heeft het druk met de kinderen, en haar man zit al heel lang zonder werk.’

‘Natuurlijk. Ik begrijp het. Nou, ik zal eens kijken wat

ik kan doen. Probeer zo veel te eten als u kunt, maar niet te veel soep. En ook niet te veel water.'

'Dank u, dokter. Ik heb een paar lire –'

'Nee, nee. Daar komt niets van in. Kunnen we nog iets voor u doen voordat we weer weggaan? Nee? Dan komen we er zelf wel uit. Morgenochtend komt Antonina terug met nog een dosis tinctuur.'

De wandeling naar huis duurde en duurde maar. Haar vader was uitgeput, en leunde steeds zwaarder op haar arm, terwijl ze van schaduw naar schaduw bewogen. Toen ze veilig in hun eigen huis waren, wilde Antonina niets liever dan zich terugtrekken op haar slaapkamer en zich begraven onder haar donzen dekens.

Maar haar vader kon na dergelijke bezoeken altijd maar moeilijk in slaap komen, en nu haar moeder er niet was, was Antonina de enige die hem steun kon bieden. Dus ze hielp hem uit zijn mantel en hurkte neer om zijn schoenen los te maken. Toen hij in zijn favoriete stoel in de studeerkamer zat, ging ze naar de keuken om een warme kruik te maken voor zijn jicht, en een glas *grappa* voor zijn geest.

Hij zuchtte vergenoegd toen ze de aardewerken kruik onder zijn voeten legde en hem het glas sterkedrank aangaf. 'Dank je wel. Hiervoor, en voor je hulp vanavond.' Hij nam een slokje van de grappa en keek haar aandachtig aan. 'Wat denk je? Welke diagnose zou je stellen?'

'Congestief hartfalen?'

'Ja. Daarom drong ik erop aan dat ze naar het rusthuis zou gaan.'

'Tenzij haar dochter haar in huis wil nemen.'

'Die in Bologna? Dat betwijfel ik. Ik vermoed dat zij zal aanvoeren dat ze te ver weg woont, of te arm is, of een combinatie van die twee, en dat Signora Mele moet verhuizen. Als ze echt had willen helpen, zou ze haar moeder jaren geleden al hebben opgehaald.'

'Ik zal daar bij haar op bezoek gaan als ik naar Mama

toe ga,' bood Antonina aan. 'Dat zal helpen.'

'Dat zal zeker helpen, en ze zit daar veel veiliger dan alleen in haar appartement. Toch betwijfel ik of ze over een halfjaar nog leeft. Niet met een dergelijk hartfalen.'

De manier waarop hij het zei, zo onopgesmukt en met zo'n zekerheid, trof Antonina recht in het hart. 'Kan het niet behandeld worden met een diureticum?'

'Niet als het hartfalen zich zo snel ontwikkelt. En ze zou zich er alleen maar ellendig van voelen.'

'Wat zat er in de tinctuur?'

'Een milde dosis digitalis. Zoals ik al zei, je moet morgenochtend terug en nogmaals rond het avondeten, om haar nog een dosis te geven. Dat helpt een beetje.'

'Maar niet genoeg om haar thuis te kunnen houden?'

'Nee. En ik heb niet meer dan dat flesje. Ik betwijfel of ik nog meer kan kopen.'

'Dus we doen er niets aan?' vroeg ze, en haar stem nam toe in volume. Het was verontrustend om te merken dat haar vader leek te berusten in het lot van een patiënt.

'Nee. Nooit niets. We gaan bij haar langs, we bieden medeleven en hulp. Dat is veel meer dan niets. En we zorgen ervoor dat ze veilig in het rusthuis terecht komt.'

'Ik zou willen dat we meer konden doen,' tobde ze.

'Is dat niet wat elke fatsoenlijke dokter zegt, elke dag van zijn – of haar – werkende leven?'

'Dat zal wel. Maar...'

Hij wachtte tot ze uitgesproken was, hoewel ze er zeker van was dat hij wist wat ze wilde zeggen.

'Op deze manier zou je geen geneeskunde moeten hoeven beoefenen. Alsof je een soort misdadiger bent die door het donker rondsluipt. Je hebt je patiënten niets meer te bieden dan je aandacht en je medeleven.'

'Mee eens, maar als we meer doen, lopen we het risico opgepakt te worden. En als ik in een gevangenkamp zit, kan ik helemaal niets meer doen.'

Hij had natuurlijk gelijk, maar toch zat het haar dwars. Moesten ze maar blijven en wachten, terwijl het water om hen heen bleef stijgen, totdat ze zouden verdrinken?

‘Waarom kunnen we niet weg? Een weg zien te vinden naar Spanje? Of over de grens naar Zwitserland?’

‘Daar denk ik voortdurend aan,’ zei hij, zijn ogen donker van verdriet. ‘Maar ik kan niet bedenken hoe we je moeder veilig over de grens kunnen krijgen. De Zwitsers zullen ons er bij de officiële overgangen in ieder geval niet door laten. Niet nu ze zo duidelijk ziek is.’

‘Spanje dan.’

‘Nee. Daar zijn we ook niet welkom, en de reis over zee is veel te gevaarlijk.’

‘Dan steken we ergens stiekem de grens over. We huren iemand in om ons te helpen – om haar te helpen dragen. Mama weegt bijna niets meer.’

‘Nee. Het risico is te groot. Ik weet dat je de verhalen ook hebt gehoord. Mensen betalen voor een veilige reis en worden dan in handen van de fascistten overgeleverd.’

‘U hebt overal vrienden,’ smeekte ze. ‘U kunt toch vragen of zij ons willen helpen?’

‘Maar dan moeten ze hun eigen leven in de waagschaal stellen. Dat kan en wil ik niemand vragen.’

Haar vader keek afwezig naar iets over haar schouder, en ze hoefde zich niet om te draaien om te weten wat het was. Een foto van hun drieën, genomen op haar achttiende verjaardag, niet lang voordat Mama ziek geworden was. Het was in de lente van 1938 geweest, vlak voordat de rassenwetten hen bijna alles wat belangrijk was hadden afgenomen. Het was nog maar een paar jaar geleden, maar het leek wel een eeuw.

‘Papa?’

‘Ja?’ antwoordde hij, en hij richtte zijn ogen weer op haar. In een oogwenk zag ze het – de afwezigheid van hoop. Het was er, en toen knipperde hij het weg en probeerde

zelfs te glimlachen, maar ze had het gezien en dat wist hij.

Eigenlijk moest ze hem niet zo ondervragen, zo vasthoudend, terwijl ze zijn vermoeidheid negeerde. Natuurlijk had hij alles overwogen. Natuurlijk had hij nacht na nacht wakker gelegen, en werd hij langzaam verpletterd onder het gewicht van hun hopeloze situatie.

‘Het spijt me. U hebt gelijk – natuurlijk hebt u gelijk. We zijn hier veilig. We hoeven alleen maar door te gaan met wat we nu doen. Het was verkeerd van me om in paniek te raken.’ Nutteloze, zwakke, krachteloze woorden, maar wat kon ze hem anders bieden?

Ze hurkte naast zijn stoel neer en legde haar hoofd op zijn knieën. En ze wachtte, terwijl haar adem stokte in haar keel, op het moment waarop hij haar haar uit haar gezicht zou vegen met een koele, troostende hand, en zou zeggen dat het allemaal goed zou komen.

Ze wachtte, en na een tijdje haalde hij inderdaad zijn vingers langs haar slaap en boog zijn hoofd dicht naar haar toe, alsof hij iets wilde zeggen. Ze wachtte, maar hij had geen woorden van troost voor haar, dus ze stond op, schoof de koud geworden kruik aan de kant en hielp hem opstaan op zijn arme, pijnlijke voeten.

‘Welterusten, Papa.’

‘Welterusten, lieve meid. Ik...’

‘Wat is er?’

‘Niets. Ik hoop dat je lekker zult slapen.’

Op het Italiaanse platteland verbergt een jonge Joodse vrouw zich in het volle zicht

Italië, 1943. Op de vlucht voor de nazi's duikt de Joodse Nina onder bij de Italiaanse Nico door zich voor te doen als zijn kersverse verloofde, die samen met hem de boerderij komt runnen. Hoewel Nina en Nico elkaar nauwelijks kennen, moeten ze voor de buitenwereld doen alsof ze gelukkig en verliefd zijn.

Maar het boerenleven valt Nina zwaar en sommige burens zijn achterdochtig. Vooral buurman Zwerger, die voor de Duitsers werkt en nog een rekening te vereffenen heeft met Nico. Hoe meer hij over Nina te weten komt, hoe meer hij ervan overtuigd raakt dat er iets niet in de haak is. Terwijl Nina en Nico langzaam nader tot elkaar komen, doet Zwerger er juist alles aan om hen uit elkaar te drijven.

Jennifer Robson werkte jarenlang als redacteur maar is inmiddels fulltime schrijver. Ze schrijft meeslepende historische romans die zijn gebaseerd op uitgebreide research. Eerder verscheen van haar *Een tijd om nooit te vergeten*.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 9789029731812 NUR 342

9 789029 731812